

"ЯФЕТИЧНІ ЗОРІ" АКАДЕМІКА МАРРА

Білецький Андрій Олександрович

д-р філол. наук, проф., наук. консультант

Інституту археології АН УРСР

Хвороби, на жаль, властиві не лише живим істотам, але й наукам. Тяжка нежить дісталась у нас біології лисенківської доби, тяжко хворіло в нас і мовознавство та споріднені з ним науки – історія розумової культури, суспільствознавство, етнологія, етнографія. Хвороба мовознавства називалася спершу "яфетична теорія", згодом – "нове вчення про мову". Ця хвороба на кілька десятиліть затримала в нас розвиток мовознавства і навіть відкинула його назад, в епоху до виникнення порівняльно-історичного мовознавства.

Як це могло статися?

Тут варто згадати про дуже своєрідну особу, якою був у мовознавстві академік Микола (Ніко) Якович Марр (1864-1934). Він народився на Кавказі від батька-шотландця (Джеймса Марра) і матері-грузинки. Закінчивши класичну гімназію, обрав своїм фахом кавказьку філологію (це взагалі, а формально – вірменську філологію). Не можна не визнати його заслуг як видатного фахівця в галузі кавказознавства та відмінного знавця майже всіх мов Закавказзя й Передкавказзя. Він знайшов і видав багато давніх пам'яток грузинської та вірменської літератури, брав участь в археологічних розкопках.

Ще до Жовтневої революції його турбувала думка про місце грузинської та інших неіндоевропейських мов Кавказу у світі: чому, наприклад, російська має стільки споріднених із нею мов-сестер, а в грузинської за межами Кавказу нібито немає й родичів?

Спочатку йому здавалося, що він знайшов таких родичів грузинської серед так званих семітичних мов (арабської, єврейської, сірійської, ефіопської та інших). Але, зрештою, відкинув ідею їхньої спорідненості і дійшов думки про "стадійний" розвиток цих мов. Суть ідеї полягала в тому, що всі мови (а спершу їх було нібито безліч), розвиваючись у зв'язку зі зміною однієї соціально-економічної формації на іншу, проходять певні стадії, що характеризуються й певними граматичними структурами, тобто морфологією та синтаксисом. На його думку, всі мови на Землі мали однакові стадії розвитку. То був єдиний глотогонічний процес (глотогонія – виникнення й розвиток мов).

Як же "яфетична теорія" дістала свою назву? Не обійшлося без біблії. У Ноя було троє синів – Сім, Хам, Яфет. Нащадками Сіма стали вважати семітів, нащадками Хама – всіх темношкірих, а нащадками Яфета мали стати всі інші люди. Марр використав ім'я Яфета спершу для означення народів Кавказу, а згодом для вигаданої ним спільності розвитку всіх мов. Слід віддати належне М. Я. Маррові – йому була властива багатюща, ґрунтована на палкій інтуїції, фантазія. На світанку антропогенезу, вважав учений, у розумних істот не було звукової мови. Вони спілкувалися жестами. Але згодом якась привілейована група суспільства (жерці) винайшла ту звукову мову і навчила її решту первісного суспільства. Весь словниковий склад цієї гаданої первісної звукової мови складався з чотирьох еле-

ментів, тобто чотирьох односкладових "коренів" із будовою "приголосний + голо-
сний + приголосний". Із назв давніх племен Середземномор'я та Кавказу було ви-
ведено такі склади: сал, бен, йон, рош (згодом їх названо елементами А, В, С, Д).
Нехтуючи історичним підходом до вивчення лексики, словникового складу мов,
М. Я. Марр установлював свої "яфетичні" етимології, доводячи дослідження до
цілковитого абсурду: не визнавалася жодна порівняльно-історична фонетика.
Пріоритет мала "семантична палеонтологія", тобто бралися до уваги лише прита-
манні всім мовам "семантичні" зв'язки. Так він доводив, що один "елемент" мов
яфетичної стадії міг мати значення "жінка-рука-вода". Такі етимології означали
цілковите занедбання основного принципу історичного дослідження – встанов-
лювати зв'язки слів не за даними формами (бо ж тут можливі й випадкові збіги), а
за їхнім походженням, не за тим, які вони тепер є, а за тим, як вони такими стали.
Так, наприклад, у японській мові "сато" означає село. І в румунській мові "сату"
означає те саме. Але ж це звичайний збіг форм. Походження ж слів зовсім різне.
Румунське слово виникло з латинського fossatum (селище, обведене рівчаком).
А в японського слова такої історії немає.

Не слід забувати, що при всій різноманітності звуковий склад мов обмежений
можливостями звукового апарата людей. Через це нас не дивують такі випадки, як,
наприклад, ацтекське *teo*[tl] "бог" і грецьке *theos* – те саме; ацтекське *tepe*[tl] "горб,
гора" і тюркське *tere* – те саме; грецьке *aetos* "орел" і самоанське *aeto* "морський
орел". Якись висновки з цих збігів можна робити, лише знаючи історію даних слів.
Для М. Я. Марра ніякої фактичної історії не існувало: була лише вигадана ним се-
мантична палеонтологія.

Сумно було читати в закордонних наукових журналах про "яфетидологічні" пу-
блікації коротку констатацію: "Яфетичне – не має жодного наукового значення".
Теорії Марра не були обов'язковими для всіх радянських мовознавців до того, коли
запопадливі його учні запевнили: "Нове вчення про мову – це і є марксистське мо-
вознавство". Відтак порівняльно-історичне мовознавство було оголошене "буржуа-
зним", і представники його в нас зазнали всіляких переслідувань. Фактично
М. Я. Марр та його послідовники завдали величезної шкоди вітчизняному мовоз-
навству до так званої дискусії 1950 року, яка по суті зводилася до виступу
Й. В. Сталіна. Почалася вона з публікацій академіків А. С. Чікобава, В. В. Виногра-
дова, Л. А. Булаховського і тоді ще молодого Б. О. Серебрянникова. Всі ці виступи,
підтримані солідними доказами, було скеровано проти антинаукових засад нового
вчення про мову Марра та його послідовників. Дозвіл на них академік Арнольд
Степанович Чікобава, очевидно, дістав від самого Сталіна, виступ якого ("Марк-
сизм та питання мовознавства") був для широкої публіки цілковитою несподіван-
кою. З позиції марксизму вождь спростовував тезу Марра про те, що мова суспільс-
тва є надбудовою над соціально-економічною базою. Адже, згідно з Марром, зі
змінюю бази змінюється і її надбудова, тобто мова. Теза явно суперечила історич-
ним фактам. Бо ж мова не класова. Після виступу Сталіна до нього почали звертати-
ся із запитаннями. На цьому і скінчилася "дискусія", а колишні прихильники Марра

почали відхрещуватися від нього. Компаративісти діждалися свого виправдання, як справжні вчені.

Отже, для нашої науки ця дискусія була реабілітацією порівняльно-історичного мовознавства і ознаменувалася похвалювальним дослідженням.

А скільки-то паперу витрачено на яфетидологічні публікації! Прикро, що чимало солідних учених намагалося навіть пристосуватися до цієї доктрини. У п'ятому томі "Избранных работ" М. Я. Марра вміщено схожий на марення божевільного трактат "Яфетические зори на украинском хуторе (Бабушкины сказки о Свинье Красное Солнышко)", вперше надрукований в "Ученых записках Института этнических и национальных культур народов Востока".

Схоже, що цей трактат із полемічними випадками проти "індоевропейців" (тобто представників порівняльно-історичного мовознавства) було написано вже тоді, коли Марр утратив психічну рівновагу. Спроба довести нібито українські дієслова "рохкати, хрюкати" та іменник "льоха" (в Марра – "роха") мають чи мали щось спільне з "сонцем", звичайно, не завершилася успіхом. Для стилю Марра характерний початок цього трактату: "Кому Милосская Венера да Владимир Красное Солнышко, а кому богиня Мотыга или, что то же, богиня Рука, да Свинья Красное Солнышко. Неладно: нет солнышка женского рода". Здається, шановний академік забув про німецьке сонце – die Sonne, литовське і потиське saulė тощо. Проте, не в цьому річ. Хіба можна серйозно ставитися до твердження, що "правда" й "істина" походять "від семантичного архетипу "сонце"? Марр усупереч "історичній істині" розчленовує "правду" на "пра-в-да" і прагне пов'язати це слово з міфічним Прометеем (членованим на Про-ме-те). А суть у тім, що "правда" пов'язана з "правий" (первісний зміст "прямий", порівняйте "кривда" і "кривий"). Закінчує він свій трактат констатацією: "яфетична теорія – не звір, в ліс не втече" На жаль, нове вчення про мову виявилось гіршим звіром в історії радянського мовознавства, бо пожирало не лише тіла (а було й таке з противниками Марра), а й уми довірливих людей, серед них і вчених.

Варто згадати, що в Марра у середині XIX століття був попередник, який не поступався своїми фантазіями перед яфетичними викрутасами. Це український поміщик Платон Лукашевич, сучасник Шевченка. Він своїм коштом друкував книги, в яких з усім запалом хуторянського невігласа виступав проти досягнень порівняльно-історичного мовознавства.

Незважаючи на всі яфетидологічні хитросплетіння, Маррові не вдалося довести, що українці (або правильніше сказати б – східні слов'яни) шанували сонце в образі "тотемічної" свині.

Можна беззастережно твердити – серед свійських тварин свиня ніколи не мала такого авторитету, як кінь і велика рогата худоба. Кожній людині зі здоровим глуздом зрозуміло, що українську назву тварини "свиня" ніяк не можна відокремлювати від російської назви "свинья", а далі й від польського *świnia*, чеського *svíně*, німецького *schwein*, англійського *swine* тощо. Але для Марра реальних історичних зв'язків не існувало. Вихопивши з низки слов'янських назв "конь" (kon, kun) та інших із

такою самою основою українське "кінь", Марр пов'язує його з грецьким κυον, купос ("собака"), з посиланням на "функціональну семантику", тобто перенесення назв за функцією об'єктів. Собака, бачте, виконував колись таку саму функцію, як і кінь, тобто був "транспортною" твариною. У даному разі ігноруються водночас і географія, й історія.

Усупереч фактичній історії він міг наполягати, наприклад, на тому, що французька мова давніша за латинську, і таке інше.

Хотів би наголосити: порівняльно-історичне мовознавство з його законами звукових відповідностей не дає ніякого простору для антиісторичної фантазії, яку колись давали яфетична теорія та "нове вчення" про мову. На щастя, усе це вже позаду. Ми повернулися до справжньої науки. "Яфетичні зорі" не зійшли над українським хутором.

Уперше опубліковано у журналі "Наука і суспільство" за 1989 р., вип. 11, с. 70–72.